
Čeští Židé a jejich devatenácté století

Texty, diskuse, konflikty

JINDŘICH TOMAN

KAROLINUM

Čeští Židé a jejich devatenácté století

Texty, diskuse, konflikty

Jindřich Toman

Z anglického originálu *Bohemia's Jews and Their Nineteenth Century Texts, Contexts, Reassessments*, vydaného roku 2023 v Nakladatelství Karolinum, do češtiny přeložil Vladimír Petkevič

Na obálce: Mathias Wehli, *Starý židovský hřbitov a Pinkasova synagoga s pohledem na Pražský hrad*, kolem roku 1855. Olej na plátně. Židovské muzeum v Praze.

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Praha 2024
Redakce Lenka Ščerbaničová
Obálka a grafická úprava Filip Blažek
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
První české vydání

© Univerzita Karlova, 2024

© Jindřich Toman, 2024

Translations © Vladimír Petkevič, 2024

Photography © Muzeum hlavního města Prahy, Národní knihovna ČR,
Národní muzeum, soukromá sbírka, Ústav dějin Univerzity Karlovy
a archiv Univerzity Karlovy, Židovské muzeum v Praze, 2023 a 2024

ISBN 978-80-246-5886-5

ISBN 978-80-246-5904-6 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Tato kniha by stěží mohla být dokončena bez podpory, kterou jsem v průběhu let obdržel od několika institucí. Zejména jsem zavázán Nadaci Alexandra von Humboldta za badatelskou cenu Alexandra von Humboldta a Institutu pro pokročilá judaistická studia na Michiganské univerzitě za poskytnutí badatelského stipendia. Další díky patří archivním institucím, hlavně Židovskému muzeu v Praze, Muzeu hlavního města Prahy a Národnímu muzeu.

Těžil jsem také ze zájmu řady přátel a kolegů. V mnoha případech se ukázaly být užitečné nejen výsledky jejich výzkumu, ale také jejich angažovaný zájem o můj projekt. Zvláštní poděkování patří Chadu Bryantovi, Garymu Cohenovi, Steffenu Höhnemu, Hillelovi Kievalovi, Marku Nekulovi a Derekmu Sayerovi, kterým jsem opakovaně sliboval, že kniha je už těsně před dokončením. Zde mohu jen opakovat: člověk míní, Bůh se směje – nebo se alespoň usmívá.

Návrh Nakladatelství Karolinum na překlad anglického vydání této monografie do češtiny jsem přijal s vřelými díky. Za překlad samotný jsem zavázán Vladimíru Petkevičovi, který se textu pečlivě věnoval a přispěl řadou důležitých podnětů. Přepřacování anglické verze do češtiny poskytlo příležitost některé pasáže přestylizovat a přizpůsobit znalostem českého čtenáře, mj. krácením tam, kde se dala předpokládat obecná znalost reálií. Bylo též možné zrevidovat závěrečnou kapitolu a v neposlední řadě opravit alespoň některé chyby a překlepy, které se vloudily do anglického originálu.

Obsah

ÚVODEM	13
1. Čechy a jejich konfigurace	19
1.1 Hra se třemi škatulkami	20
▪ Obrození: Češi	20
▪ Emancipace: Židé	22
▪ Pod tlakem: Němci	28
1.2 A škatulky beze stěn	31
▪ Kdo byl kým a kdy?	32
▪ Translokální horizonty: <i>Bildung</i>	33
▪ Jak se kdo na koho díval	35
▪ Mezi, nebo mimo?	38
2. Vyjednávání hranic: Pražské Židovské Město	41
2.1 Domácí pohledy: Židé mimo ghetto	44
▪ Lékařská topografie (židovské) Prahy: F. A. Stelzig, 1824	45
▪ A znovu – Židé mimo ghetto: K. V. Zap, 1835	48
▪ Židé špehují v kavárnách: S. W. Schießler, 1812	49
▪ Kontaktní zóna: vzpomínky Karoliny Světlé	51
2.2 Letmé pohledy zvnějšku	53
▪ Ne tak „elegantní svět“: Zlato a odpadky, rok 1829	54
▪ Angličtí cestovatelé: Henry Reeve, 1837	56
▪ Angličtí cestovatelé: George Robert Gleig, 1837	58
2.3 Židovské hlasy	60
▪ Domov v ghettu: Siegfried Kapper	60
▪ Fyziognomie ghetta: Leopold Weisel	61
▪ Purim ve vší slušnosti: H. J. Landau	63

▪ Purim v ghettu: Nostalgie Jacoba Kaufmanna	65
2.4 Další úhly pohledu	67
3. Ruina a její smysl: Starý židovský hřbitov v Praze	73
3.1 Pohledy minulosti	74
▪ Rané prameny	74
▪ Kritické osvícenství	76
3.2 Nové pohledy	77
▪ Vznik romantického hřbitova	77
▪ Klasický pohled: hřbitov a cyklus života	79
▪ Hřbitov jako místo vnucené jinakosti	82
▪ Hřbitov jako místo židovského spiknutí	86
3.3 Vlákna paměti	88
▪ Empatie českého romantika	88
▪ Hřbitov a židovská paměť	90
3.4 Dialektika fragmentace	92
4. Začlenit, nebo nezačlenit? Rozporuplné odpovědi Kollára a Máchy	95
4.1 Odpovědi Jána Kollára	96
▪ Pastorův misijní sen	96
▪ Slávin panteon	98
▪ Opět „pragmatické balíčky“	101
4.2 Odpovědi Karla Hynka Máchy	102
▪ Orientalismus ve službách národa	102
▪ Víc než alegorie	105
▪ Praktické záležitosti – vyloučení	106
4.3 Opět „pragmatické balíčky“	109
5. Šokovat a pobavit: transgrese jako zábava	111
5.1 Staré frašky	113
5.2 Nová melodramata...	117
▪ Tragické tragédie: transgrese končí smrtí	118
▪ Melancholické tragédie: židovské postavy opouštějí scénu	121
▪ Tragédie se šťastným koncem 1: Sláva, nevěsta není Židovka!	123

▪ Tragédie se šťastným koncem 2: Sláva, ženich je Žid!	125
5.3 ... a jejich postavy	127
▪ Židovské dcery: jak vypadají	127
▪ Židovští otcové: většinou škaredí	129
▪ Křesťanští milenci: prostě nutnost	130
5.4 Licence pro nové židovské konfigurace	131
5.5 Melodramata a jejich kontexty	133
6. Rozpětí židovské literatury v Čechách	137
6.1 Goethe, Čechy a židovští autoři	138
▪ Goethův pohled	138
▪ Pohledy na Goetha	140
6.2 Židé z Čech o Židech z Čech	144
▪ Literatura školometů?	144
▪ Laterna magica Seliga Korna	145
▪ Šnoreři Leopolda Weisela	148
6.3 Židé o Židech a Češích	149
▪ Empatie: Jacob Kaufmann	150
▪ Melancholie: Leopold Kompert	153
6.4 Kultura doma: místní legendy	157
6.5 Instituce čtení	162
▪ <i>Sippurim</i> Wolfa Paschelese	164
▪ Kalendáře	168
6.6 Rozmanitost, složitost, volby	169
7. Imperiální nebo místní: Frankl vs. Kapper	173
7.1 Krátce o Ludwigu Augustu Franklovi	174
7.2 Siegfried Kapper	177
▪ <i>České listy</i> (1846): Struktura a témata	178
▪ Kapperovy dotazy na Frankla	183
▪ Kapperovy referenční body: reformní judaismus a/nebo zemský patriotismus?	184
▪ Dedikace a jejich kontext	186
▪ Odpověď: <i>Tefilot Jisroel</i> v češtině	189
7.3 Kroky ke sblížení	193

8. Nové diskuse o Židech: čtyřicátá léta 19. století	195
8.1 Staré diskuse	196
8.2 Nové diskuse	198
▪ Agendy let 1844–1846	199
▪ Kuh/Nebeský: Projekt sblížení	202
▪ Předbřeznové reakce	206
8.3 Karel Havlíček Borovský: „fanatik 19. století“	208
▪ Židé jako cizinci	208
▪ Žid jako špatný básník: Křikloun a výrobce náhražek	211
▪ Kritické reakce	213
▪ Konec diskuse? Havlíček o židovské emancipaci (1850)	213
8.4 Projekt sblížení: silné a slabé stránky	215
9. Jazyky roku 1848	219
9.1 Žánry, média, performance	220
▪ Předehra roku 1844	220
▪ Truchlení: vysoký styl	223
▪ Zpěv: revoluční styl	227
▪ Ulice jako komunikační prostor	229
▪ Ulice jako prostor verbální agrese	235
9.2 Zprávou je (emocionální) médium	238
10. Hledání nepřítelů: Židé podle Jana Nerudy	241
10.1 „Pro strach židovský“	243
▪ Struktura	243
▪ Témata	245
▪ Zdroje a odkazy	250
▪ „Řádné chování“ už nestačí	251
10.2 Nedělitelná lojalita	252
10.3 Krása a mužnost	254
▪ Jeruzalém vs. Bělehrad	254
▪ Kuranda vs. Smolka	255
10.4 Jazyk	256
10.5 Reakce	257
10.6 Odkaz	260
10.7 Na závěr: antisemitismus	262

11. Nová doba: židovská, česká, židovskočeská	263
11.1 Nová doba židovská – v němčině	264
▪ Židovská hrdost: Marcus Teller, 1863	265
▪ Časopisy z šedesátých let 19. století	267
11.2 Nová doba česká – s Židy	273
▪ Židé v českých narativech: J. J. Kolár	274
▪ Židé v českých legendách	276
11.3 Nová doba židovská – s Čechy a v češtině	280
▪ Českožidovské hnutí a jeho <i>Kalendář</i>	281
▪ Jazyky Or Tomidu	286
▪ Čeští akademici Židé a čeští politikové	288
▪ Literatura jako nástroj akulturační politiky: Od Kappera k Rakousovi	292
11.4 Shrnutí	298
12. Pokus o závěr	301
12.1 Jazyk	301
12.2 Místní a imperiální	304
12.3 Diskurzy a jejich figury	305
12.4 Více o „klínech“	308
EDIČNÍ POZNÁMKA	311
SEZNAM VYOBRAZENÍ	313
LITERATURA	317
BIBLIOGRAFICKÝ DOPLNĚK	357
REJSTŘÍK	359

Úvodem

Tento projekt nebyl původně nic víc než zvědavé listování v dobové literatuře, později doplněné již o něco systematictější konzultace v antologiích *Židé a židovství v české literatuře* Oskara Donatha (Donath 1923/30) nebo *Židé v Čechách a na Moravě* [*Die Juden in Böhmen und Mähren*] Wilmy Iggers (Iggers 1986). Inspirací byla i bibliografie židovské Prahy Otty Munelese (Muneles 1952). Oskar Donath mě zaujal svým nadšením a na svou dobu podivuhodnou znalostí málo známých zdrojů, ve Wilmě Iggers jsem objevil angažovanou historičku schopnou shromáždit širokou škálu židovských textů z Čech a Moravy, opět z velké části ignorovaných, a pokud jde o stovky a stovky bibliografických hesel u Otty Munelese – kdykoliv jsem tento svazek otevřel, musel jsem s pokorou konstatovat, že jsem si nevyšiml důležitého textu, který zde byl již uveden. Jinými slovy, probírat se zapomenutými texty bylo potěšením a inspirací.

Zmíněné zdroje dokumentují rozsáhlé rozpětí primárních textů, ale předběžný dojem vedl k závěru, že akademická literatura o židovské kultuře v Čechách 19. století je nevyrovnaná a tato bohatá data nestuduje. Zatímco dvěma významným obdobím „velmi dlouhého židovského 19. století“ – totiž éře osvícenských reforem a jejich dopadu na české země na straně jedné a pozdními desetiletími habsburské monarchie na straně druhé – se dostalo zásadní pozornosti, dekadám mezi těmito obdobími nebyla kromě revolučního roku 1848 v literatuře věnována přiměřená pozornost. Odtud i rozhodnutí se tomuto období intenzivně věnovat.

I když se stále domnívám, že tento počáteční dojem nebyl úplně mylný, postupně jsem ho musel revidovat. Kromě starší historiografie, částečně již z dvacátých a třicátých let 20. století, došlo v posledních dekadách ve výzkumu tohoto meziobdobí mezi osvícenstvím a koncem monarchie přece jen ke zřetelnému posunu. Ruth Kestenbergl-Gladstein, navzdory

pracovním omezením, načrtla portréty významných českých židovských autorů třicátých až čtyřicátých let 19. století (Kestenberg-Gladstein 2002); Hillel Kieval poskytl řadu analýz českožidovské komunity 19. století, včetně jejího ideologického a sociálního kontextu (Kieval 1988, 1992, 2000); Věra Leininger předložila ve vysokém rozlišení analýzu právního a sociálního postavení českých Židů 19. století (Leininger 2006); a Martina Niedhammer se při kladení otázek o židovské Praze dvacátých až čtyřicátých let 19. století věnovala málo zohledněnému materiálu, který zdůraznil rodinu, gender a třídu (Niedhammer 2013). Navíc se ukázalo, že analýzy židovské a německé Prahy v pozdní fázi habsburské monarchie od Garyho Cohena (Cohen 2006) jsou relevantní i pro zde zvolené období; totéž platí pro práci Michala Frankla o antisemitismu konce 19. století (Frankl 2007). Tyto práce pomohly v poslední instanci definovat mapu, na které se tato monografie nakonec nachází.

Předkládaná monografie vyzdvihuje tištěné literární a publicistické zdroje, přičemž publicistika je chápána jako soubor žánrů zahrnujících eseje, fejetony, literární kritiku a podobné, většinou efemérní zdroje. I když se zdá, že výpovědní hodnota takového materiálu má své meze, tištěná média jsou v mnoha ohledech privilegovaným zdrojem tím, že jsou ve veřejném prostoru dobře rozpoznatelná a často bezprostředně odrážejí změny a konflikty již v okamžiku, kdy se odehrávají. A co je snad nejdůležitější, tištěná média, jakkoli heterogenní, nejen osvětlují, jak se veřejný prostor „děje“, ale formují jej svou vyjadřovací kvalitou a verbálními strategiemi, svým stylem argumentace a rétorickými figurami, specifickými motivy a samozřejmě samotnou přítomností ve veřejném prostoru, který tak formují.

Je zřejmé, že žádné texty neexistují ve vzduchoprázdnu. V našem případě verbální média uplatňují své funkce v členitém historickém kontextu definovaném faktory, které doprovázely celkový zánik předmoderní doby. Jak bylo mnohokrát řečeno, *anciens régimes* se rozpadaly pod vlivem filozofie osvícenství, průmyslové revoluce, urbanizace, sekularizace a na neposledním místě nacionalismu. Tyto historické faktory zde předpokládáme a pouze dodáváme, že jejich souhrou vznikl novodobý prostor, který je zde primárně chápán jako prostor, který může zahrnovat širokou škálu projektů, konfliktů a řešení často existujících vedle sebe i proti sobě. V tomto smyslu máme před sebou prostředí, které nás přímo zve k tomu, abychom očekávali rizomatické spletnice stanovisek a inter-

pretací. S ohledem na židovskou historii Čech je mj. úkolem zjistit, které z nich byly pouhé epizody a které z nich tisková kultura zachovala jako provázané projekty aspirující na atribut *longue durée*. Celkově je zde novodobý prostor chápán minimalisticky, především jako rámec, který nebrání vzniku určitých typů projektů a konfliktů. Zdůrazňování přítomnosti projektů – úspěšných či neúspěšných, dokončených nebo opuštěných, prosazovaných jednotlivci nebo skupinami – je v každém případě významné, protože představují význačnou charakteristiku židovské historie Čech.

Samotný výběr materiálu z období zhruba mezi lety 1830 a 1880 je zde různorodý – cíl této monografie nebyl encyklopedický. Jednotlivé kapitoly jsou z velké části koncipovány jako případové studie, které většinou mapují mechanismy vyjednávání česko-židovského soužití. Lze je ale seskupit do několika bloků: kapitoly 2 a 3 se zaměřují na židovskou teritorialitu, kapitoly 4 až 9 analyzují především literární a publicistická díla, která odrážejí vyjednávání židovské přítomnosti v českém prostředí před revolučním rokem 1848 a po něm. Kapitoly 10 a 11 se věnují druhé polovině 19. století a popisují proces židovské akulturace, ale i roli českého antisemitismu ve službách formování národní společnosti. Ve zpětném pohledu je tento rozsah možná příliš široký, zvláště vzhledem k tomu, že obě poloviny 19. století představují rozdílná období, nicméně ve většině kapitol je vyjednávání židovské přítomnosti v Čechách, tedy česko-židovské soužití, stálým a spojujícím tématem.

Ačkoli tato monografie není vázána na žádnou konkrétní sociální nebo kulturní teorii, níže uvedené analýzy se nevyhnutelně dotýkají problémů se zřetelnými sociálními prvky. Epizody odvíjející se v multifaktoriálním prostoru odhalují faktory, které je třeba mít na paměti, včetně otázek identity a loajality, a v židovském kontextu i takzvané asimilace. Pokud jde o poslední z nich, následují zde Todda Endelmana, který ukázal, že koncept asimilace je jen neurčitým pojmem, který postrádá analytické ostří již v tom, že nerozlišuje přinejmenším čtyři odlišné faktory: akulturaci, tj. „osvojení si kulturních a společenských návyků dominantní nežidovské skupiny“; integraci, tj. „vstup Židů do nežidovských společenských kruhů a sfér činnosti“; emancipaci, tj. „získání práv a privilegií, jimž se těší nežidovští občané/subjekty podobného socioekonomického postavení“; a sekularizaci, tj. „odmítání náboženského přesvědčení a závazků a praktik, které z těchto přesvědčení plynou“ (vše podle Endelmana 2008; 2015: 50).

Tyto čtyři faktory by si jistě zasloužily podrobnou diskusi, protože každý je sám o sobě složitý a může zahrnovat řadu situací. V případě akulturace mnoho záleží na tom, zda je chápána jako multilaterální proces, jehož výsledkem jsou změny ovlivňující všechny zúčastněné strany. Pokud taková vzájemnost chybí, je třeba uznat jednostranné vztahy, což by znamenalo, že jednostranná akulturace v některých případech stále může zasluhovat termín asimilace jako deskriptivně adekvátní. V případě integrace je jedním z významných aspektů nárůst neutilitárních kontaktů, tedy „nepraktického“ styku Židů a Nežidů, při kterém se „Židé a Nežidé začali setkávat v situacích, které se neřídily čistě utilitárním obchodním účelem“ (Katz 1973: 42). Přestože kontakt s nežidovským světem byl v dějinách Židů vždy zásadní, osvícenství v podstatě anulovalo základní předmoderní situaci, ve které neexistoval „žádný společný základ nebo občanská společnost, v níž by se jednotlivci z obou skupin stýkali dobrovolně“ (Endelman 2015: 49). Toto zobecnění, na první pohled tvrdá binární opozice, zůstává užitečné jako orientační rámec, protože právě naše období nabádá k hledání „klínů“, které absolutní platnost této binarity narušovaly či rozbíjely.

Ačkoli předkládaná studie nebyla koncipována jako zásadní příspěvek k teoriím identity a loajality, těchto konceptů se znovu a znovu dotýká. Oba koncepty tu jsou však středem zájmu především tam, kde umožňují pochopení sociálních a kulturních situací v momentu probíhajících konfliktů a změn – jinými slovy, „když jsou vidět“. Jak ukazují naše texty, dynamické aspekty identity, včetně identity násobné, patří k základním aspektům židovské historie. Stejně důležitý je koncept loajality, zvláště tam, kde jej lze chápat v dynamických nebo procesuálních souvislostech. Je vítaným orientačním bodem, kdykoli umožňuje nuance, jakými jsou vyjednávání loajality, násobná loajalita, nebo kdykoli jej lze chápat v transakčních podmínkách dávání a přijímání. Všechny tyto aspekty se typicky představují v situacích, ve kterých existuje možnost výběru. Pokud by neexistovala možnost volby – náboženské, politické, ekonomické, kulturní, jazykové –, neexistovaly by ani konflikty a otázky identity či loajality by se staly nezajímavými, ne-li nesmyslnými.

S výše uvedenými pojmy souvisí procesy vyjednávání hranic mezi danými skupinami – ať už teritoriálních, kulturních, sociálních či ekonomických; imaginárních, konvenčních nebo podmíněných; „měkkých“ nebo striktních; ignorovaných nebo vynucovaných. Přestože je pojem

hranice v podstatě metaforický stejně jako mnoho jiných pojmů v kulturních studiích, je v našich případech stále užitečný tím, že téměř vždy implikuje perspektivu konfliktu a zároveň snahu, ne-li potřebu, hranici překonat – nebo, abychom použili jinou metaforu, potřebu hledat „klíny“, kterými lze hranici prolomit.

Podívejme se tedy s náležitou obezřetností, zda lze alespoň jeden segment novodobé židovské kulturní historie v Čechách – která samozřejmě zahrnuje i části českých a německých kulturních dějin – kriticky popsat na základě konkrétních literárních a publicistických zdrojů, který nám veřejný prostor poskytuje. Podívejme se, zda je možné pochopit dynamiku století listováním ve starých novinách, obskurních brožurách či zapomenutých básnických sbírkách. Podívejme se, zda lze tyto zdroje adekvátně použít při popisu mechanismů uplatňujících se při vyjednávání česko-židovského soužití.

1. Čechy a jejich konfigurace

1.1 Hra se třemi škatulkami

- Obrození: Češi
- Emancipace: Židé
- Pod tlakem: Němci

1.2 A škatulky beze stěn

- Kdo byl kým a kdy?
 - Translokální horizonty: *Bildung*
 - Jak se kdo na koho díval
 - Mezi, nebo mimo?
-

V českých židovských studiích je téměř zvykem, že na úvod je předložen jakýsi etnický inventář Čech. Je to ustálený, i když choulostivý krok, protože základní pojmy – český, německý, židovský – se v průběhu času obsahově i funkčně měnily; navíc tendence chápat je ve smyslu naší současné sémantiky může analýzu zkreslit. Nicméně tuto tradici zde respektujeme s triviálním připomenutím, že v 19. století byly české země součástí habsburské monarchie, mnohonárodnostního kolosu s centrem ve Vídni, a že byly etnicky a jazykově heterogenním územím, spojujícím Čechy, Němce a Židy. První část kapitoly je konvenčním uvedením do této situace. Druhá část otevírá méně „rozškatulkovanou“ perspektivu a zdůrazňuje dynamické aspekty naznačeného trialismu historických Čech. Tato část by nám měla připomenout, že každá z probíraných skupin sledovala své specifické zájmy a fungovala svým specifickým způsobem. Zjednodušeně lze říci, že českojazyčná většina stále intenzivněji prosazovala program nacionalismu a německojazyčná menšina na tento program hlavně v druhé polovině století aktivně reagovala a přetvářela se z německojazyčných obyvatel žijících

v Čechách v české Němce (G. Cohen). Židé po značnou část století požadovali základní občanská práva, přičemž opakovaně reflektovali svůj vztah k nežidovské majoritě. Cíle a výsledky nebyly vždy slučitelné a docházelo ke konfliktům.

1.1 Hra se třemi škatulkami

V první polovině 19. století žilo v Čechách¹ a na Moravě přes čtyři miliony obyvatel, z nichž většinu tvořili mluvčí češtiny. Jíří Kořalka uvádí následující etnicky pojatá data pro rok 1846: Češi 2 598 774 (59,77 %), Němci 1 679 151 (38,62 %), Židé 70 037 (1,61 %) – celkem 4 347 962 (Kořalka 1996: 140).² Všechny tyto skupiny vedle sebe koexistovaly již dlouho před 19. stoletím. V této části přinášíme stručné zmapování těchto tří jazykem a konfesí vymezených etnik.³

1.1.1 OBROZENÍ: ČEŠI

Od poslední třetiny 18. století, tedy zhruba 250 let po připojení českých zemí k habsburské monarchii, začala místní, tehdy převážně dvojjazyčná intelektuální elita rozvíjet myšlenku *obrození*. Obrozený proces byl mnohvrstevný a v různých sociálních skupinách probíhal rozdílným tempem. Panuje shoda, především mezi literárními historiky, že v době mezi poslední třetinou 18. století a rokem 1848 měl nejméně tři fáze,⁴ z nichž první se obvykle charakterizuje jako éra učení filologů a histo-

1 V české terminologii chybí jednoznačně zemský pojem Čech, tedy slovo odpovídající německému zemskému termínu *Böhmen*, popř. anglickému *Bohemia*. V následujícím textu budeme proto v případě potřeby používat německou glosu (*Böhmen/böhmisch*), která určí „správný“, tedy buď jazykový, nebo zemský význam. Podrobný přehled české etnické terminologie viz Dickins (2011) a literatura tam citovaná.

2 Podrobnou diskusi viz Cohen (2006: 66–68).

3 Stručný anglicky psaný přehled habsburských Čech podává mimo jiné Sayer (1998). Širším rámcem habsburské říše se zabývá Judson (2016).

4 Lze se domnívat, že tyto etapy inspirovaly teorii Miroslava Hrocha (1968) o fázích, které strukturují utváření národa.

riků, kteří se řídili především ideály kritické filologie, jež přišly s osvícenstvím. Na tento proces navazovala druhá, „jungmannovská fáze“;⁵ která se vyznačovala aktivním pěstováním češtiny jako spisovného jazyka a dominancí romantické historiografie. Oba faktory se postupně staly nástrojem utváření národa. Vlivný byl i celoevropský vývoj, např. myšlenky J. G. Herdera o národní literatuře, ale obrozenci jako Josef Jungmann se odvolávali i na jejich zvlgarizované verze, reprezentované například německým publicistou a politikem F. L. Jahnem, také známým jako „Turnvater Jahn“. Třetí fáze, často nazývaná „Palackého fáze“;⁶ bývá obvykle datována obdobím mezi roky 1830 a 1848, což se v historiografii habsburské monarchie v podstatě shoduje s předbřeznovým obdobím. Ať už však pracujeme s jakýmikoli daty, je zřejmé, že již dlouho před rokem 1848 měla čeština spisovnou podobu a fungovala jako jazyk literatury, třebaže ne vyššího vzdělání. Jak již bylo často popsáno, důraz na jazyk byl významným rysem obrození a nakonec představoval základní kámen úspěšného projektu nejen z hlediska obecné gramotnosti, ale i národní politiky. Spojení jazyka a národa bylo podstatnou součástí novodobého českého nacionalismu.

Porážka revoluce v roce 1848 ovlivnila českou společnost zpočátku tím, že zpomalila její vývoj směrem k modernímu politickému útvaru, nicméně v šedesátých letech 19. století, tedy v době, kdy habsburská monarchie přecházela k liberálnímu politickému systému definovanému ústavou a parlamentarismem, mohl český nacionalismus v mnohém navázat na politické představy, které se začaly formovat již na konci čtyřicátých let. Šedesátá a sedmdesátá léta 19. století představují pak v mnoha ohledech úspěšnou transformaci charakterizovanou vznikem předmoderních politických stran a soustředěnou snahou o vytvoření homogenní národní společnosti, v níž by Češi byli vedoucí silou. Jak dále uvidíme, součástí tohoto procesu byly diskuse o ekonomickém, kulturním a jazykovém postavení Židů.

Kdy přesně budeme považovat tuto éru za uzavřenou, závisí na zvolených kritériích. Pieter Judson dospěl k názoru, že habsburská monarchie

5 Josef Jungmann (1773–1847), český filolog a literární historik.

6 František Palacký (1798–1876), historik často označovaný za Otce národa, formoval třetí fázi obrození i politicky.

se začala politicky a strukturálně měnit v osmdesátých letech 19. století (Judson 2017). Blízko tomuto datu jsou i česká osmdesátá a devadesátá léta, která se vyznačují nejen rozmachem českých politických stran, ale i vznikem kulturních proudů, které otevřely českou kulturu mezinárodnímu modernismu. Naše studie se zastavuje přibližně v tomto bodě – rozhodnutí o asanaci pražského ghetta v osmdesátých letech 19. století můžeme považovat za symbolický mezník naší pozornosti.

1.1.2 EMANCIPACE: ŽIDÉ

Vzhledem k poměrně krátkému seznamu kandidátů na status menšiny v Čechách se Židé blíží paradigmatické středoevropské menšině.⁷ Jejich postavení vycházelo nejen z jejich vlastního smyslu pro identitu, ale i z dlouhodobé segregace a programově praktikovaného vylučování. Židovské komunity přitom stály po staletí na vratkých právních základech. Když anglický cestovatel Fynes Moryson (1566–1630) koncem 16. století formuloval svou zprávu o pražském ghettu, učinil přímo v úvodu jednoduchý, ale zásadní postřeh: „V Praze mají [Židé] výsady občanů,⁸ ale kupují si je a prodlužují si je vysokými peněžními platbami“ (viz Hughes 1903: 490). Privilegia si samozřejmě musely kupovat i jiné skupiny předmoderních společností, ale pro židovskou menšinu byla jejich vyjednávání základním mechanismem. V našem období si Židé mohli činit nárok na omezenou toleranci v tom smyslu, že již nebyli vystaveni extrémním situacím, jako bylo systematické vyhánění⁹ nebo pogromy východoev-

7 V ojedinělých případech jsou vedle Židů jako další menšina zmiňováni Romové; viz Dohmův vlivný spis *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden* (Dohm 1781/83).

8 V originále „citizens“, což ovšem nelze chápat v moderním smyslu tohoto pojmu.

9 Poslední vyhoštění Židů z Prahy nařídila habsburská císařovna Marie Terezie v roce 1744. Přestože její dekret byl brzy odvolán, myšlenka vyhoštění nezmižela. V roce 1848 kolovala v Praze petice s třemi sty podpisy místních obchodníků, kteří požadovali vypovězení Židů, pražští radní ji ale odsunuli *ad acta* (Die Unruhen..., 1845: 36). Nástroj vyhoštění se v monarchii neomezoval vždy jen na Židy, srov. vypovězení protestantů ze Salcburku v roce 1731.

ropského typu.¹⁰ Zároveň však až do poslední třetiny století neměli rovná práva a zdaleka nebyli integrováni do většinové společnosti. Byli tolerováni jako obyvatelé druhého řádu a postavení plnoprávných občanů dosáhli až v roce 1867.¹¹

Historikové se většinou shodují v tom, že zlomovým bodem v dějinách habsburských Židů byly reformy, které postupně zaváděl formou zákonodárných dekretů v letech 1781–1789 habsburský císař Josef II. Tyto dekrety vedly ke vzniku nového společenského, hospodářského a kulturního prostoru pro habsburské Židy, přičemž každý z nich se vztahoval k té či oné oblasti monarchie specifickým způsobem, počínaje dekretem pro Čechy vydaným 19. října 1781. Dekrety byly součástí rozsáhlého politického programu, který byl postupně realizován pod vlivem filozofických směrů charakteristických pro osvícenství. Odhalují sice způsob uvažování a specifické zájmy absolutního monarchy, zároveň ale představovaly společenskou smlouvu *sui generis*, možná neúplnou a nedokonalou, ale v jistém smyslu vyjadřující zájmy obou stran.¹²

Ačkoli dekrety Josefa II. měly specifické dopady na místní židovské komunity – například omezily nebo zlikvidovaly praxi židovské samo-

10 To však neznamená, že by se násilí nevyskytovalo. K protižidovským výtržnostem docházelo opakovaně po celé 19. století. Výtržnosti pokračovaly i v prvních letech Československé republiky, a dokonce i po druhé světové válce.

11 V roce 1867 byla občanská rovnost definitivně zakotvena v takzvané Prosinčové ústavě [*Dezemberverfassung*], souboru zákonů, který obsahoval Základní zákon o společných právech občanů. Pro Židy byly důležité následující části: § 2 (*Vor dem Gesetze sind alle Staatsbürger gleich* / Před zákonem jsou si všichni občané rovni), § 14 (*Die volle Glaubens- und Gewissensfreiheit ist jedermann gewährleistet* / Plná svoboda vyznání a svědomí je každému zaručena) a § 19 (*Alle Volksstämme des Staates sind gleichberechtigt, und jeder Volksstamm hat ein unverletzliches Recht auf Wahrung und Pflege seiner Nationalität und Sprache* / Všechny národnosti [*Volksstämme*] státu jsou si rovny a každá národnost má nezadatelné právo na zachování a pěstování své národnosti a jazyka); srov. <http://www.verfassungen.de/at/Oesterreich-Ungarn/index.htm>. Často přehlíženým uvolněním, které předcházelo ústavě z roku 1867, byl tzv. *Gewerbegesetz* z roku 1859, který zrušil některá profesní omezení pro Židy (Gary Cohen, osobní sdělení).

12 O židovské politice Josefa II. viz Karniel (1986), který také přetiskuje některé z příslušných dekretů.

správy –, všechny vycházely z téže šablony, která kladla důraz na otázky podnikatelských aktivit, občanského života, vzdělání a na neposledním místě jazyka. Josefínský program oslabil status existujících židovských jazyků, jak je jasně patrné v zákazu jejich používání v právně relevantních dokumentech,¹³ ale také v tom, že nasměroval židovskou populaci ke vzdělání, které probíhalo v němčině. V Čechách tak prováděcí nařízení ukládala židovským rodičům posílat děti do škol s německým vyučovacím jazykem.¹⁴ Dekrety dále umožňovaly Židům přístup k podnikatelské činnosti – ostatně monarchie se potřebovala modernizovat, už jen proto, aby mohla konkurovat svému severnímu sousedu Prusku. Četné diskriminační zákony však zůstaly zachovány i po josefínských reformách, včetně židovské daně z hlavy (*Judensteuer*) a hlavně tzv. familiantského zákona (*Familiantengesetz*), který omezoval počet židovských rodin v Čechách a na Moravě s cílem zabránit nárůstu židovského obyvatelstva. Ve skutečnosti tak diskriminace Židů pokračovala po celou dobu před rokem 1848.¹⁵

Další linie změn vycházela ze samotných židovských komunit. Na počátku 19. století reagovaly české židovské obce na nový náboženský a kulturní vývoj, kterým byla haskala a následně reformní judaismus, přicházející z německých židovských komunit. Jak ukázala Ruth Kestenberg-Gladstein ve své monografii o židovském osvícenství v českých zemích (Kestenberg-Gladstein 1969), měl tento vývoj místní specifika.¹⁶ V Čechách vznikla významná židovská intelektuální elita, i když její představitelé zůstávali dlouho uzavřeni v dominantních židovských jazycích své doby.

Novější výzkumy podporují závěr, že přinejmenším v Praze 19. století představovali Židé „standardní“, tj. rozvrstvenou sociální skupinu, která

13 Toto omezení nebylo zcela nové, viz papežskou encykliku *Cum nimis absurdum* z roku 1555, antisemitskou „klasiku“ raného novověku (*Cum...* 1555).

14 Viz nařízení pro Čechy z roku 1784, v němž se mimo jiné uvádí: „Židovští rodiče se vyzývají, aby posílali své děti do německých škol, nechtějí-li zaplatit stanovenou pokutu“ (*Die Juden sollen...*, in Cramer 1792: 168).

15 Podrobný popis legislativy před rokem 1848 týkající se majetku, bydliště a sňatkové praxe viz Leininger (2006).

16 Dále viz Hecht (2008a) o osvícenském židovském filozofovi a pedagogovi Peteru Beerovi. O celkovém profilu židovské Prahy viz mj. Pařík (2008).

se se svými českými a německými protějšky v jistých situacích stýkala nejen ekonomicky, ale také sociálně a kulturně (Niedhammer 2013). Příslušníci židovské elity získávali i šlechtické tituly, zatímco přední rodiny, zejména v bankovníctví a textilním průmyslu (Dormitzerové, Jerusalémové, Porgesové a další), se podílely na projektech, které byly v mnoha případech podporovány hybridními českoněmeckými institucemi, jež se nevyhýbaly přijímání židovských členů. Zakládajícím členem a ředitelem České spořitelny (Böhmische Sparkasse) byl v roce 1825 významný obchodník a bankéř Leopold Lämle (srov. Županič 2012: 446); také Jednota ku povzbuzení průmyslu v Čechách, se stovkami členů největší zemská korporace, měla stále více židovských členů, zejména poté, co ve čtyřicátých letech 19. století ztratila svůj aristokratický ráz. A dokonce i jedna z ústředních institucí českého obrození, Vlastenecké Museum Království českého, dále České muzeum, měla ve společnosti svých příznivců přinejmenším jednoho židovského podporovatele, Moritze Edlera von Heniksteina; redaktoři muzejních publikací také spolupracovali s židovskými autory.¹⁷

Z jazykového hlediska se ukázalo, že vynucované užívání němčiny v židovském školství bylo významným faktorem, který z Židů v Čechách učinil německy mluvící a německy píšící obyvatele, což se v dlouhodobém horizontu negativně projevilo na česko-židovských vztazích, neboť český nacionalismus byl silně zaměřen na pěstování češtiny. S úpadkem toho, co dnes nazýváme západní jidiš,¹⁸ se němčina alespoň na papíře postupně stávala hlavním jazykem českých Židů, přičemž mezi určující germanizační faktory patřily nejen josefínské reformy, ale také osvícenská haskala. Nicméně popis skutečné jazykové praxe je složitý vzhledem k tomu, že primární jazyková data jsou sporadická, pokud vůbec existují. Jako příklad pro tištěný jazyk mohou posloužit dvě pražské publikace, které od sebe dělí tři desetiletí: dvojjazyčné vydání 613 micvot (židovských příkázání) od I. E. Landaua z roku 1798 a sbírka pohřebních modliteb a souvisejících textů od M. W. Jeittelese z let 1828/30.

17 Přesněji řečeno alespoň s jedním, a to s autorem-konvertitou Aaronem Ludwigem Jeittelesem (viz níže oddíl 6.1.2).

18 O postavení a definičních znacích tzv. západního jidiš viz Fischer (2018).

OBR. 1: Titulní strana knihy *Israelitische Gebote aus der heil[igen] Schrift mit thalmudischen Erklärungen übersetzt in deutscher Sprache nach jüdischer Mundart von I[srael] E[zechiel] L[andau]*. (Izraelská příkázání z Písma svatého s talmudickými vysvětlivkami – přeložená do němčiny podle židovského nářečí I[sraelem] E[zehielem] L[andauem]). [Praha:] 1798. Židovské muzeum v Praze.

V pražském dvojjazyčném vydání 613 micvot vrchního pražského rabína Izáka Ezeziela Landaua (I. E. Landau 1798) je hebrejský text doprovázen komentářem v řeči, kterou titulní list označuje jako „německý jazyk podle židovského nářečí“ [*deutsche Sprache nach jüdischer Mundart*], a úvod pak popisuje jako „gwehnlliche munt art“ [sic!; běžný jazyk] (nestránkováno, hebrejským písmem, tzv. *weiberschrift*). Další předmluva tohoto tisku, jejímž autorem byl tentokrát v němčině oficiální cenzor židovských tiskovin Karl Fischer, posléze používá termín „běžný židovsko-německý jazyk“ [*jüdisch-deutsche Volkssprache*]. Sám Landau výslovně uvádí, že volbou tohoto jazyka se zaměřuje na ty své bratry, „kteří nerozumějí lepšímu a kultivovanějšímu jazyku“ [*die eine bessere und gearbeitete šprache nicht fr štehn*] [sic!; tamtéž]. Ačkoli specifické rysy Landauova jazyka by si zasloužily další rozbor, to, co nakonec čteme, je západní židovský etnolekt, který se silně orientuje na dobovou němčinu, byť postrádající stylistickou eleganci a psaný poněkud svérázným pravopisem.

Podobný případ se opakoval na konci dvacátých let 19. století, kdy v Praze v letech 1828–1830 vyšel třísvazkový dvojjazyčný soubor modliteb

a textů vztahujících se k pohřebním obyčejům, který vydal Moses Wolf Jeitteles (1775–1847) (M. W. Jeitteles 1828/30). Jeitteles německy konstatuje, že používá svůj „nesprávný“ rodný jazyk, nikoliv němčinu:

Pro tento proslov jsem musel zvolit svou nespisovnou mateřštinu [jene meine nichtkorrekte Muttersprache], který mě stojí méně úsilí, protože jsem se v něm narodil a byl jsem na něj od mládí zvyklý; je přiměřený tématu a srozumitelný čtenářům mně podobným (M. W. Jeitteles 1828, oddíl *Vorerinnerung*, nestránkováno, v němčině ve „weiberschrift“).¹⁹

Při čtení textu však opět nenalezneme nápadné nářeční prvky. „Nesprávný“ je možná sloh a pravopis, i když je třeba dodat, že ani v němčině nebyla jazyková standardizace v té době ještě tak pokročilá jako později. Jinými slovy, zdá se, že tištěné prameny z období našeho zájmu vykazují silnou orientaci na němčinu.

Údaje z druhé strany jazykového spektra, mluveného jazyka, však existenci židovsko-německého nářečí opakovaně naznačují, ač většinou epizodickým způsobem.²⁰ Ruth Kestenbergladstein uvádí, že tento jazyk se ve svých mluvených variantách používal v rodinách ještě koncem 19. století a okrajově i později. Vzhledem k tomu, že chybí konkrétní jazyková data, jsme odkázáni pouze na nepřímé zmínky o této jazykové praxi. Například česká autorka Karolina Světlá si vzpomínala, že ve čtyřicátých letech 19. století slyšela na pražském Tandelmarktu „žargon“ (Světlá 1888: 189), židovský autor Leopold Weisel hovoří o „nejsprostším žargonu“ [gemeinster Jargon] v pražském ghettu kolem roku 1850 (Weisel 1850: 90) a krátce předtím židovský kazatel Adolf Jellinek naléhavě z Lipska prosí habsburské Židy, aby nepoužívali „židovský žargon“ [jüdischer Jargon], o němž píše nejen jako o „zkaženém jazyce“ [verderbte Sprache], ale také

19 V originále: „Die Sprache, welche ich in diesem Vortrage gewählt, mußte jene meine nichtkorrekte Muttersprache sein, die, darin geboren, und von Jugend an daran gewöhnt, mir weniger Mühe kostet, dem Gegenstand angemessen und für Leser meinesgleichen verständlich ist.“

20 K pokusům o popis tohoto jazyka patří Balík (2015), Demetz (2006), Kestenbergladstein (1969: 357–359), ale i analýzy motivované zájmem o němčinu Franze Kafky (Nekula 2016).

jako o zlu, které Židy stigmatizuje a odděluje od nežidovské většiny (Jellinek 1848). Zajímavá je i glosa o plzeňském purimu v lipském časopise *Allgemeine Zeitung des Judentums* z roku 1858, ve které se konstatuje, že žargon už nebyl tak rozšířený a „čistý“, což je chápáno jako znamení jisté ztráty autenticity (Heute ein Stück..., 1858: 191).

Na závěr těchto poznámek připomeňme, že v šedesátých letech 19. století je tzv. lidový jazyk v židovských publikacích glosován jako zastaralý. V povídce Hannah: Příběh z židovského lidového života [Hannah: Eine Erzählung aus dem jüdischen Volksleben], otištěné roku 1863 v německojazyčném pražském židovském časopise *Die Zeitstimme* (X.Y.Z. 1863), zpívá dívka Hannah píseň, kterou si pamatovala z dětství. Poněvadž má nestandardní rysy, považoval anonymní autor za nutné přeložit ji do spisovné němčiny, ale jelikož Hannin text je ve skutečnosti německojazyčným čtenáři snadno srozumitelný, je tento doprovodný překlad spíše gestem označujícím píseň za odkaz minulosti než gestem pomáhajícím čtenáři porozumět textu.

Ve druhé polovině 19. století byli čeští Židé hospodářsky úspěšní a do značné míry pokračovali ve své kulturní a jazykové orientaci na Německo. Zároveň se však projevovaly výrazné tendence vedoucí k akulturaci a její společenské institucionalizaci. Jak uvidíme níže, zatímco ve čtyřicátých letech 19. století byla zahájena diskuse o projektu česko-židovského sblížení, v sedmdesátých letech vznikla židovská iniciativa, českožidovské hnutí, které programově prosazovalo koncepci spolupráce s Čechy, přičemž zásadními orientačními body bylo odpoutání od němčiny a používání češtiny. Nejpozději koncem 19. století toto hnutí rozdrobily společenské změny, pokračující sekularizace a urbanizace a uvolnění právních omezení, nicméně čeština zůstávala jeho prioritou.

1.1.3 POD TLAKEM: NĚMCI

Zatímco Židé si v Čechách mohou činit nárok na status vzorové menšiny, u Němců v Čechách, na Moravě a v rakouském Slezsku se představa typické menšiny komplikuje již počtem obyvatelstva a jeho rozsáhlým rozprostraněním. Jelikož specifické postavení německého obyvatelstva zřejmě dlouho nevyžadovalo žádné zásadní emancipační úsilí, přišlo národní sebeurčení ve smyslu nacionalismu 19. století s určitým zpožděním. Navíc byly v první polovině století k dispozici i jiné modely identity

než nacionalismus, včetně zemského patriotismu,²¹ který byl silný především na úrovni elit a také u některých českých literárních autorů, jejichž díla reagovala na dvojí povahu Čech s odvoláním na společné českoněmecké dějiny.²²

Zejména v druhé polovině století se však začaly objevovat revize identity Němců v Čechách. Podle Garyho Cohena patřil k významným činitelům tohoto procesu vzestup českého nacionalismu: „V procesu rezistence vůči české výzvě se ze zemských Čechů [Bohemians] patřících k německy mluvícím středním a vyšším vrstvám stali Němci“ (Cohen 2006: 23); „Čech“ je zde chápán v zemském smyslu, tj. příslušností k multietnickému útvaru zvanému Čechy. Je to v souladu s diskusemi, které se začaly objevovat v padesátých letech 19. století například v takových pojednáních jako *Němci v Čechách* [*Die Deutschen in Böhmen*] od Friedricha Antona Schmalfuße (1821–1865), pravděpodobně prvním díle, které staví české Němce či Němce z Čech do středu pozornosti.

Při četbě Schmalfuße se setkáváme s diskurzem sloužícím utváření identity, který obsahuje jasné demarkační výroky. Například se dočítáme, že Němec z Čech cestující do zahraničí se poté, co je požádán, aby upřesnil svou totožnost, po zralé úvaze označí za „Němce z Čech [*Deutsch-Böhme*], zřídka jen za Čecha [*Böhme*] a nikdy za Rakušana [*Österreicher*]“²³ (Schmalfuß 1851: 61). Schmalfuß měl také jasno v civilizační roli německé

21 Termín *zemský patriotismus* [*Landespatritismus*] je ve středoevropské historiografii běžný, i když se zřejmě používá až od konce 19. století. Označuje skupinovou identitu založenou na identifikaci s historicky vymezeným územím českých zemí, nikoli s některým z jeho etnik. V souladu s tím definoval Miroslav Hroch Čechy *zemsky*, tedy jako region „vymezený politickými (nebo historickými) hranicemi, bez ohledu na jeho vnitřní strukturu a etnické hranice“ (Hroch 2004: 103). V tomto pojetí je etnická identita obyvatelstva podřízena územní specifičnosti regionu. Moderní monografické zpracování zemského patriotismu neexistuje, ale je v tomto směru třeba upozornit na posmrtně vydanou habilitační práci Františka Kutnara (1903–1983), původně napsanou ve čtyřicátých letech 20. století (Kutnar 2003). Dále viz studie Steffena Höhneho, mj. Höhne (2000, 2001).

22 Tropý a motivy charakteristické pro českou německou literaturu před rokem 1848 systematicky zmapovala Héléne Leclerc (2011).

23 V originále: „[...] nennt er sich mit einer gewissen Sorgfalt einen Deutsch-Böhmen, selten gradeweg einen Böhmen, nie einen Österreicher.“

menšiny v Čechách. Podobně jako Češi [Čecho-Slawen] zprostředkovávají kontakt mezi vyspělejším Západem a méně vyspělým Východem, je podle něho „[historickým úkolem] Němců v Čechách udržovat tyto [Čechy] opět ve stálém duchovním spojení se vzdělanějším Německem“ (tamtéž, v). Tento úryvek je pevně zasazen do dobového chápání „žebříčku“ etnických skupin, ať už z hlediska etnických charakteristik, kultury nebo jazyků.²⁴ Schmalfuß také poukazuje na vznikající dilemata loajality, včetně zániku zemského patriotismu, srov. právě citovanou pasáž „zřídka kdy jen za Čecha [Böhme]“, kde slovo Čech má zemské čtení.

Druhé polovině 19. století dominuje intenzivní úsilí o proměnu identity českých Němců. Kroky v tomto směru dokládá řada akademických iniciativ, jako byl na jedné straně Spolek pro dějiny Němců v Čechách [Verein für Geschichte der Deutschen in Böhmen] (1862), který měl širokou neakademickou základnu, a na straně druhé občanské spolky, jako bylo Německé kasino [Verein Deutsches Kasino], které bylo založeno v Praze roku 1862 a bylo činné od roku 1875. Podobné aktivity vznikly v sedmdesátých letech 19. století také v Brně, moravské metropoli se silným zastoupením německého obyvatelstva (Malíř 2014). Následovaly další lokality. Dalším významným projektem bylo Německé divadlo v Praze, jež bylo založeno v roce 1888. Tento projekt lze zčásti interpretovat jako reakci na otevření českého Národního divadla v roce 1881. Kromě toho vznikla v osmdesátých letech 19. století řada regionálních spolků, například Německý šumavský spolek [Deutscher Böhmerwaldbund] (1884), Spolek severomoravských Němců [Bund der Deutschen Nordmährens] (1886) a o několik let později Spolek českých Němců [Bund der Deutschen Böhmens] (1894). Mezi další významné spolky patřil Německý školský spolek [Deutscher Schulverein] (1880), původně vídeňská organizace.²⁵

Je příznačné, že řada vznikajících spolků přiznávala, že jejich činnost není proaktivní, nýbrž reaktivní; tyto spolky se často nazývaly *Schutzvereine* (obránné spolky). Ostatně již v roce 1861 pražský novinář a dramatik

24 O „žebříčcích“ jazyků v tomto období viz Toman (1995: 197–198).

25 Se zpožděním zaznamenáváme monografii Jitky Balcarové (2013) o Bund der Deutschen. Ačkoli se autorka zaměřuje na 20. století, podává i podrobný přehled sklonku 19. století a rozebírá tehdy žhavé pojmy jako *völkisch*, *Volkstum*, *Schutzarbeit* a další.

Theophil Pisling (1834–1916) ve svém traktátu *Germanizace nebo čechizace* [*Germanisierung oder Czechisierung*] otevřeně tvrdil, že už jen v zájmu své sebezáchovy mají čeští Němci povinnost „vystupovat rázně a připravovat se na odpor“ (Pisling 1861: 59; zvýraznění doplněno). V této souvislosti se lze zmínit i o myšlenkách týkajících se přiznání autonomního postavení německy mluvícímu obyvatelstvu tím, že by se Čechy rozdělily na německou a českou část. Zde stojí za zmínku Ernst von Plener (1841–1923), rakouský politik zapojený do sporů mezi Čechy a Němci, jenž se přiblížil českým politikům, jako byl Eduard Grégr, který zřejmě také viděl důvod pro postoupení části německy obývaného území Čech Německu.

Není pochyb o tom, že německy mluvící komunita byla rozvrstvená a hrála významnou roli ve státní správě, hospodářství a kulturním životě Čech. Regionální rozdíly však byly markantní. Zatímco v severních pohraničních oblastech se rozvíjel průmysl, například sklářský a textilní, život v jižních pohraničních oblastech, jako například na Šumavě, měl podobu tradičnější. Svou roli tu navíc sehrála i německá Praha, kterou nebylo snadné přizpůsobit zájmům německého pohraničí. Přítomnost Židů v německy mluvících oblastech byla vždy významná; zvýšila se ve druhé polovině století, kdy vnitřní migrace zahrnovala i příliv německy mluvícího židovského obyvatelstva z vnitrozemí do Sudet.²⁶

1.2 A škatulky beze stěn

I když se může zdát, že výše uvedený přehled konfigurace Čech je celkem jasný, neměl by vzniknout dojem, že stěny „škatulek“ byly neprostupné a že tři uvedené etnické skupiny spolu nekomunikovaly nebo o sobě nevěděly. Naopak, charakter „škatulek“ se měnil a propustné byly i hranice tří hlavních menšin. Jinými slovy, jednoduché nálepky, statistiky či pouze paralelně koncipované historie nepodávají automaticky adekvátní obraz toho, jak etnika na českém území fungovala. Teoreticky bychom mohli otevřít kapitoly pokrývající alespoň šest základních perspektiv: pohled

26 Tradičně koncipované profily židovských komunit, včetně komunit v českém pohraničí, viz Gold (1934).

Čechů na Němce a na Židy, pohled Němců na Čechy a na Židy a pohled Židů na Němce a na Židy. Vyčerpávající popis těchto vztahů není cílem této monografie, nicméně některé mezery jsou již zaplněné vzorovými studii. Povšimněme si například práce Jana Budňáka (2010) o vnímání Čechů Němci v literárních dílech. Zajímavá je také mezietská karikatura, zejména ve druhé polovině 19. století, viz studie Jiřího Štaifa (1998). A pokud jde o stav a fungování židovské menšiny, připomeňme publikaci Lenky Veselé-Prudkové (2003), která se zabývá vnímáním Židů českou společností v obdobích do 18. století.

1.2.1 KDO BYL KÝM A KDY?

Profily všech tří sledovaných skupin se měnily. Židé začali 19. století pravděpodobně s nejstabilnějším sebeuvědoměním, především díky dějinám náboženské ortodoxie a živému vědomí diaspory. Židovská komunita v Čechách v prvních desetiletích 19. století také reagovala na osvícenství a reformní judaismus v podstatě sebeemancipačním vývojem.

Výraznou proměnou své identity prošli v průběhu 19. století i Češi. Z národního programu, který začal v podstatě jako kulturní program prosazovaný vzdělanou elitou, se nakonec stal explicitní program politický, jehož cílem byla široce založená společenská homogenizace, přičemž vládnoucí ideologií byl stále agresivnější nacionalismus a úsilí o určitou formu národního sebeurčení, jehož by se dalo dosáhnout přetvořením monarchie v útvar blízký federaci. (Snahy o plnou nezávislost ve smyslu národního státu se objevily až v posledních „minutách“ monarchie.) Zejména po roce 1848 se projevila česko-německá polarizace, zejména v Čechách, a silná nechuť k praxi vícenásobné loajality.²⁷

Jinými slovy, když Gary Cohen mluví o českých Němcích, poznamenává, že „převážná část německy mluvícího obyvatelstva stejně jako mnoho českojazyčných mluvčích postrádali před rokem 1848 vědomou loajalitu k jasné etnické nebo národnostní skupině“ (Cohen 2006: 21). Cohen si pro ilustraci vybral sjezd německojazyčných obcí v srpnu 1848, na němž jeden z pražských delegátů přiznal, že spočítat pražské Němce není možné, protože nelze spolehlivě určit, zda sčítané osoby jsou či

27 O nuancích a taktikách tohoto procesu viz Bugge (2017).

nejsou Němci. Jak již uvedeno, situace se zásadně změnila v druhé polovině století, kdy – opět citujme Cohena – „německy mluvící střední a vyšší vrstvy se proměnily z obyvatel Čech [Bohemians] v Němce“ (tamtéž, 23). Je to klasická ilustrace kontextuálně definované identity. Ke konci století začali čeští a moravští Němci doplňovat svou loajalitu k německví a Německé říši vazbou na lokální konstrukt: Sudety. Navíc existoval jasný protiklad i mezi německou Prahou a německým pohraničím (Čapková 2005: 61–64). Tento vývoj ilustrují pokusy ustavit Liberec/Reichenberg jako sudetoněmecké hlavní město.

1.2.2 TRANSLOKÁLNÍ HORIZONTY: *BILDUNG*

Konfigurace Čech byla dynamická i v tom smyslu, že byla současně lokální i translokální. Ve všech našich případech hrály translokální faktory významnou roli, i když často poskytovaly nesourodé referenční body. Měli čeští Němci omezit svou politickou loajalitu vůči Vídni, nebo sledovat velkoněmeckou orientaci? (Tato otázka samozřejmě nechyběla ani v samotném Rakousku.) Měli Češi sledovat linii celkového slovanského obrození? (Panslavismus byl přinejmenším před rokem 1848 v relativní oblibě, ale následně vyprchal.) A měli by se čeští Židé poohlédnout za hranice, například do německých zemí?

Zaměříme-li se na české Židy, setkáváme se od konce 18. století s komplexní translokální podobou reformy a transformace přicházející z Německa. Osvícení čeští *maskilim* ctili Lessinga, Goetha a Schillera stejně jako své židovské protějšky (Mendelssohna) v Německu. Neměli obecně pocit, že by česká kultura mohla nabídnout něco srovnatelného. Někteří z nich patřili k aktivním přispěvatelům do periodik německé *haskaly*, jako byl časopis *Sulamit* (založen v Sasku v roce 1806). Pomineme-li drobné detaily, byla židovská identifikace s německou kulturou neboli německým pojetím vzdělanosti (*Bildung*) dlouhodobým projektem, který probíhal po celé 19. století. V roce 1844 Adolf Jellinek, židovský kazatel narozený v Čechách a působící v Lipsku a později ve Vídni, za použití velmi emotivního jazyka výslovně potvrdil loajalitu k německé kultuře a zároveň varoval před „bratříčkováním“ s jinými regionálními kulturami:

Židé, svým jazykem, mravy a světonázorem Němci, by měli zůstat Němci a osvědčit se jako nositelé a strážci německé národnosti. Před všemi národnostmi mají Němci náskok ve vzdělání [*Bildung*], mravech, kultuře, vědě a ve spojení s omlazeným Německem, které se probudilo ke svobodě. Bratříčkovat [*fraternisieren*] se s Čechomany, Slavomany a Maďaromany znamená odvrátit se od kultury a vzdělanosti. (Jelinek 1848b: 154)

Opět jde o krok ve směru budování identity, který vykazuje silné kontextuální rysy.

V návaznosti na George L. Mosse (1985) chápeme *Bildung*, doslova „vzdělání“, jako soubor projektů, které sahaly od důrazu na formování individuálního charakteru (linie Goethova) až po světu otevřenou rovnováhu mezi individualitou člověka a moderním světem včetně uznání moderního vzdělání a vzdělanosti (linie Humboldtova). *Bildung* mělo také smazat rozdíly mezi privilegovanou šlechtou a nastupující buržoazií a být prostředkem k překonání nerovnosti lidí (linie Herderova). Navíc existuje dobrý důvod vnímat koncept *Bildung* nejen jako vstupenku mezi střední třídou, přinejmenším v Německu, ale postupně i jako konstitutivní součást židovské identity, zejména u těch, kteří se přikláněli k myšlenkám osvícenství a reformním, či dokonce sekulárním proudům.

V Čechách byl vliv *Bildung* velmi silný. Jak brzy uvidíme, *Bildung* znamenalo pro autory, jako byli Aaron (Andreas) Ludwig Joseph Jeitteles a Moses Israel Landau, perspektivu světové literatury již v prvních desetiletích 19. století, přičemž vůdčími vzory byla jména Goethe a Schiller (viz 6.1.2). A ve čtyřicátých a padesátých letech 19. století se *Bildung* výrazně projevovalo u takových autorů jako Leopold Kompert. Je příznačné, že tento koncept nebyl jen jednoduchou otázkou loajality k německému jazyku. Idoly německé kultury, zvláště Schiller, byli básníky svobody a všeobecných lidských práv. Jeden z členů pražské rodiny Jeittelesů, Ignaz Jeitteles (1783–1843), vydává v roce 1806 báseň s názvem *Tolerance* [*Die Duldung*], která je ozvěnou Schillerovy Ódy na radost, a to i po stránce metrické:

Snášelivost spojuje národy,
Učí člověka být člověkem.²⁸

(Ig. Jeitteles 1806: 87; zvýraznění původní)

Schiller byl stále přítomen, i ve druhé polovině století. Ve svých pamětech, které se vztahují k šedesátým letům 19. století, popisuje Ottilie von Kahler Schillera jako referenční bod literární kultury.²⁹

Příklon k *Bildung* vytvořil diskurzvní společenství, které vyjednávalo svou loajalitu v několika ohledech včetně ostrého vymezení vůči Čechům zvláště v roce 1848, což opět ukazuje na kontextuální formování identity:

Jako Němci se i Židé dožadují práv, která jsou v Rakousku přiřazována každému Němci; jako Němci nechtějí pro sebe žádná zvláštní práva; jako Němci jsou nositeli kultury a vzdělání [*Bildung*], podporují obchod a průmysl; jako Němci jsou pod ochranou německé svobody. Je pošetilé koketovat s češtvím; je pošetilé vzdát se vlastního německého sebevědomí: cítit se Němcem znamená cítit se svobodným, neboť německý duch se stal skutečně svobodným. (Jellinek 1848c)

Jellinek dále zdůrazňuje, že ve velkém zápase národů Češi prostě nechápou perspektivu svobody a ve svém národním fanatismu budou naopak upírat právo na existenci jakékoli jiné národnosti.

1.2.3 JAK SE KDO NA KOHO DÍVAL

Další úhel pohledu, který dynamizuje naše chápání „tří škatulek“, se týká způsobů, jakými se etnika v Čechách vzájemně vnímala. Je zřejmé, že Češi sledovali Němce neustále, i když s proměnlivou intenzitou, a Němci

28 „*Duldung* eint die Nationen, / Lehrt den Menschen menschlich sein.“

29 „Ztělesněním básnického vzestupu byl Friedrich Schiller. Jeho básně, jeho dramata. Mezi nimi opět hlavně *Vilém Tell*, *Marie Stuartovna* a *Panna Orleánská*, jejichž monology byly a musely být povinnými ukázkami, které neustále recitovala a citovala mládež, přímo etalonem domácí kultury a etikety.“ (Podle Iggers 1986: 175)

se zase zabývali Čechy. Dělo se tak různými způsoby. Například Joseph Georg Meinert (1773–1844) a Karoline von Woltmann (1782–1847), němečtí autoři žijící v Čechách, považovali české pověsti a pohádky – a tím i Čechy – za folkloristicky zajímavý fenomén. Nakonec se významně zasloužili o sběr a zaznamenávání českého ústního folkloru.

A Češi se už dávno dívali na místní Židy. V českých kronikách, především v *Kronice české*, oblíbené kompilaci českých dějin od Václava Hájka z Libočan (narodil se kolem roku 1495), se to hemží zmínkami o přítomnosti židovských obyvatel středověkých Čech, většinou nelichotivými. Židovské postavy se objevují také v české literatuře, včetně frašek a loutkových her (viz kapitola 5), a v pramenech, jež dokládají „standardní“ úroveň lidového antisemitismu, která přetrvávala až do 20. století.³⁰

Je třeba se zmínit i o německojazyčných pramenech našeho období, jako jsou Joseph Schiffner (cca 1760 – cca 1818) a Bernard Bolzano (1781–1848), dva velmi rozdílní představitelé pražské německojazyčné elity, kteří oba reagovali mj. i na přítomnost Židů v českém prostředí. Do pátého svazku své panoramatické *Galerie zajímavých a pozoruhodných osobností Čech* [*Gallerie der interessanten und merkwürdigen Personen Böhmens*] (1804–1808) zařadil Schiffner obsáhlé dějiny Židů v Čechách, pravděpodobně první takové dějiny napsané v Čechách německým jazykem (Schiffner 1808). Schiffnerova empatie k Židům v Čechách byla však minimální. Nenazval je sice cizinci, ale měl k tomu velmi blízko: Židé se „k nám“ podle něho „vloudili“ [... *schlichen ein*] a chovali se velmi nevďěčně. Jeho dílo je ovšem ohlasem současnosti, neboť nekritizuje důsledky josefínských dekretů. To, že kapitola o Židech je zařazena do rozsáhlého historického líčení Čech, je významné, neboť Schiffner tak Židy nakonec začleňuje do panoramatu českých dějin.³¹

Zcela jinou rovinu reflexe etnické konfigurace Čech – a jejího pnutí – přinášejí práce učence pozdního osvícenství Bernarda Bolzana (1781–1848), kněze a profesora náboženství a matematiky na pražské univer-

30 O taxonomii negativních židovských stereotypů v české literatuře na přelomu 19. a 20. století píše Holý (2014).

31 *Galerii* téměř okamžitě přeložil do češtiny český obrozenec Jan Rulík. Ten tak Schiffnerovi poskytl další prostor recepce – vedle německého i český. Poslední svazek, který obsahuje část o Židech, však kupodivu přeložen nebyl.

zitě.³² Bolzano přednesl před univerzitní obcí stovky takzvaných *Erbauungsreden*, tj. výchovných či osvětových promluv, v nichž kriticky uvažoval o nejrůznějších tématech, od druhého příchodu Ježíše Krista přes povahu hudby až po důstojnost ženství. Významné je, že se také zabýval vztahy Čechů a Němců v Čechách a postojem křesťanů k Židům. Bolzano byl v roce 1819 ze svého místa nakonec odvolán, nejspíše pro své osvícenské sklony a kritickou neposlušnost.

Bolzanovy promluvy si zaslouží pozornost jako pozoruhodný pokus utvářet veřejný prostor specifickým rétorickým žánrem, jehož jazykem byla němčina a adresáty vícejazyčná akademická elita, mezi kterou, zdá se, byly tyto proslovy natolik oblíbené, že se i opisovaly a překládaly (!) (Winter 1935). Dne 2. února 1809 Bolzano přednesl proslov nazvaný O chování vůči židovskému národu [Von dem Betragen gegen die jüdische Nation], v němž se zabýval obecným vnímáním Židů jako opovrhované skupiny.³³ V řeči přednesené doslova pár kroků od pražského ghetta, i když bez výslovných místních narážek, Bolzano konstatuje, že s Židy se všude zachází s opovržením, ačkoli jsou národem, který měl v minulosti svůj stát, jazyk a těšil se slávě. Avšak Bolzano postupně překračuje perspektivu krutého osudu, který Židy o toto všechno připravil, a vinu za negativní vývoj přičítá křesťanům podle úsloví „Jak jsme si je udělali, takové je máme“.

Jinými slovy, podle Bolzana byli za současné postavení Židů zodpovědní křesťané a ti by se měli zamyslet nad tím, jak je zlepšit. Zlepšit postavení Židů lze prostřednictvím lepšího vzdělání a správného informování o Židech. To jsou sice cíle, které spadají do rétoriky osvícenství, ale Bolzano jde až do současnosti a hovoří o zlepšení profesních podmínek, snížení daní, a dokonce o zrovnoprávnění Židů. Změny v tomto směru by měly splatit křesťanský dluh. Ale třebaže je Bolzano osvíceným

32 Bolzano měl italského otce a pražskou německou matku. Vyrůstal v Praze, kde byla jeho mateřským jazykem němčina. Ač ceněný za práce v oblasti matematiky a logiky, pro nás jsou důležitější jeho úvahy o Čechách. Demetz označuje Bolzana za „prvního sociálního filozofa mnohonárodnostního společenství“ (Demetz 1997: 277); dále viz Höhne (2016).

33 Demetz (2013) rozebírá Bolzanovu řeč po formální stránce, zdůrazňuje paralely s G. E. Lessingem a lituje, že Bolzano zřejmě neznal tehdejší osvícenské židovské myšlení v Praze.